

Fäbodarna kom till när betet tog slut hemma i byn. Många är öppna för besök och kan erbjuda allt från hemkärnat smör till hemslöjd.

FÄBODSLIV

Många gamla allmogeföremål är förknippade med fäbodarna, speciellt de som har med mjölkhanteringen att göra och fäbodkullans utrustning. Och fortfarande finns levande fäbodar – besök en i sommar!

Av INGE NILSSON Foto INGE NILSSON, TT, VISIT DALARNA M FL

Fäbodlivet må se idylliskt ut men det var ett bundet och hårt slit, från fyra på morgonen till sena kvällen. Men varje vår längtade man till sommaren på fäboden. Så även för djuren – Goth Bertil Johanssons kor rymde till exempel och gick själva de 2,5 milen i väglös terräng till sommarfäboden Prästbodarna.

Fäbodarna kom till när betet tog slut hemma vid gården. Man vallade kor och getter allt längre in i skogen och till slut blev det så långt att man måste övernatta. Det utvecklades sedan till en fäbod. När fäbodsväsendet uppstod råder det delade meningar om: En del forskare vill ha det till medeltiden eller t o m 200-talet. Men Jesper Larsson menar i en doktorsavhandling att det finns inga säkra belegg för fäbodar förrän på 1500-talet. Det började i södra Dalarna där det äldsta belägget är från Stora Skedvi 1540.

UNDER 1600-TALET anlades många fäbodar och vid 1663 års inventering fanns bara inom nuvarande Rättviks kommun minst 68 fäbodställen och för 150 år sedan fanns enbart i Dalarna 20 000 fäbodar (alltså inte fä-

bodställen, själva ”byn”). I Rättvik pågår en inventering av fäbodarna och inom kommunen har det funnits minst 150 fäbodställen.

DET HAR FUNNITS FÄBODAR från Pajala i Tornedalen till norra Bohuslän, men de flesta har legat i Dalarna, Hälsingland och Jämtland. Hur de har sett ut har växlat mellan landskapen, men också från by till by. De flesta har haft en enda vanlig fäbod men i vissa trakter har samma by haft två tre fäbodställen. På Sollerön i Siljan hade många tre fäbodar: en åkerfäbod, hemfäbod och en långfäbod, i Jämtland hade man fjällfäbod.

I slutet av 1800-talet började avvecklingen och efter andra världskriget fanns inte många fäbodar kvar. Rationellare jordbruk, mejerierna övertog mjölkhanteringen och det var svårt att få tag i fäbodkullor. I dag då? Ja, efter att vi gick med EU och fick nya möjligheter till bidrag, har vi i landet runt 200 fäbodställen med djurhållning och runt 30 med mjölkhantering. Men även för dagens fäbodbrukare är det ett hårt sommarjobb för en liten ersättning. ●

REKORD I FÄBODAR

Dalarna är speciellt när det gäller fäbodar.

- De första fäbodarna anlades i södra Dalarna.
- Dalarna har flest levande fäbodar.
- Bastberget i Gagnef är Skandinavien största fäbodställe som förr hade 100 hushåll och 600 djur. Har i dag 150 fäbodor och har varit i kontinuerlig drift sedan ca 1550.
- Prästbodarna i Rättvik är i dag med sina 140 djur landets största fäbodställe när det gäller djurhållning.
- Ärteråsen i Rättvik har flest eldhus, 12 stycken av 22, och är Rättviks äldsta fäbodställe. Troligen anlagd på 1560-talet.
- Ore socken är det område i världen som har flest trädristningar.
- Stråbodarna i Rättvik har Skandinavien största eldhus.
- Emma Sjödin var landets äldsta fäbodkulla, 90 år, på Stråbodarna 1985. Hon började när hon var 9 år.

Grädden separerades med hjälp av mjölkfat, senare separator, och kärnades till smör i en stöt- eller vevkärna.

Mjökkannor i zink finns ofta på loppisar och nätauktioner.

En äkta fäbodkulla. Britta Nygårds i Gagnef ca 1913.

Vallhornen användes både för att varna, meddela och spela på. det äldsta som har hittats i Sverige är två tusen år.

FÄBODARNAS MUSIK OCH INSTRUMENT

- Fäbodkullorna kommunicerade med horn, näverlur och kulning. Spelhornen gjordes av ko- eller gethorn och hade tre eller fyra fingerhål för att kunna spela melodier, främst polskor. Det finns även horn utan hål som användes för att skrämma vargar.
- Horn och lur hördes långt, många kilometer i bra lägen, och med olika ramsor kunde man varna grannfäbodarna för björn eller meddela att en ko försvunnit. Men spelhornen användes även som underhållning och i dag har vi riksspelmän på horn. Det var hornblåserskan Lavas Margit Olsson, Sollerön, som inspirerade Anders Zorn till den första spelmansstämman i Gesunda 1906. På Dalarnas museum finns ett spelhorn från 900-talet och i Värmland har hittats ett daterat till år 0.
- Kulning är en tonhöj, speciell sång med lockrop och ramsor som används endast av kvinnor. Man kunde ha olika lockrop för olika djurslag.
- Fäbodmusiken är den äldsta och mest utvecklade form av arbetsmusik som förekommit i Norden. Det är stort att en vindstilla natt uppleva en konsert med horn och kulning runt en sjö i skogen.

Näverluren kan höras på kilometers håll – men det är inte helt lätt att få till rätt blås.

Billig sommarstuga. Fäbodarna saknar ofta el och rinnande vatten men är vackert och rofyllt belägna.

quote 3

Vacker patina.
Mjölkfaten är
populära som
uppläggningsfat.

Ett tråg från Telneråsens
fäbod med fina inristningar.

Olika tråg och
mjölkfat från
Hammerdalsgården
på Jamtli.

FÄBOD PÅ AUKTION?

Det är fortfarande
fyndläge på allmoget.

De enkla trä saker som
förknippas med
fäbodarna säljs ofta
på de nätauktionerna och
medför inte så höga
bud. Möbler som bock-
bord och skåp kostar
sina vanliga tusenlap-
par. Fällborden som i
uppfällt läge även kan
utgöra en inre fönster-
lucka kostar 2 000–
3 000 kr.

Näverkontar och
smörkärnor klubbas för
300–400 kr. Ostformar
kan var enkla men
även ha fina mönster
och årtal så priset vari-
erer mellan 200 och
1 000 kr. Variationen
är stor även på spel-
eller vallhornen. På
Stadsauktion Sundsvall
har man 2018 kunnat
köpa två spelhorn till-
sammans med ett
tjuthorn för 300 kr.
Men 2020 kostade ett
spelhorn daterat 1812
hela 6 100 kr. Näver-
lurarna går till 500–
1 000 kr. Mjölkfaten är
mycket vanliga men eff-
erfrågade som up-
pläggningsfat så priset
blir 200-500 kr.

Och vill man köpa
sig en egen fäbod –
som prins Carl Philip
och Sofia har gjort i
Älvdalen – är det en
billig form av som-
marstuga.

Ostformar i enkla
former men med fina
mönster och årtal som
drar upp värdet på
auktionerna.

Enkelt men vackert fäbodsbord.

RISTNINGAR på tallstammar gjordes med gässelyxan. De kan vara från 1700-talet men ändå fullt intakta. Ore socken i Dalarna är det område i världen som har flest träristningar, men de flesta har nog gått åt genom skogsbruket.

SOM PÅ VIKINGATIDEN. Ärteråsen är en av landets mest besöksvärda fäbodar med tolv bevarade eldhus.

FÄBODENS BEBYGGELSE

Det finns olika sorters fäbodar, och de ser olika ut, men alla har i princip stugor, fähus och små lador.

Bostadshuset är oftast en enkelstuga med skorsten och öppen spis och/eller järnspis. Men på en del gamla fäbodar finns även eldhus kvar. Detta gäller främst några fäbodställen i Rättviks kommun, som Ärteråsen som har tolv eldhus. Det äldsta har årtalet 1662 inskuret.

Eldhus är en boendeform som har bevarats från vikingatiden. De saknar både skorsten och fönster, man eldar mitt på jordgolvet och röken går ut genom ett hål i taket eller uppe i gavelrösterna.

Längs väggarna löper väggfasta lavar som man sover eller sitter på. Eldhusen är i vissa trakter kombinerade gavel mot gavel med en mjölkstuga med en taktäckt svale emellan. I mjölkstugan, som delvis var nedgrävd, förvarades mjölk, smör och gräddesvalt.

MESSMÖR kokas på Hällbergs fäbod i närheten av Orsa. (Nordiska museet)

quote 3

Förvaring med tradition – vem har burit denna gamla näverkont?

MÖBLER & INREDNING

Stugorna var sparsamt inredda, men vissa bruksföremål förknippas med fäbodarna. Det gäller mjölkhanteringen och kullans personliga utrustning vid vallningen. I en näverkont på ryggen hade hon mat och gässelyxa, en liten handyxa. Vid midjan kniv och slekeväska. I den fanns en blandning av salt och mjöl för att locka till sig korna.

Mjölkhanteringen krävde flera föremål och till ostar behövdes ostformar och vasslan kokades till messmör i en stor järn- eller koppargryta.

Eftersom föremålen i en fäbodgård kunde komma från flera gårdar i byn har de inskurna bomärken, ofta även årtal.

En smäcker och väldigt charmig mjölkpall från 1862.

bildtext.

bildtext.

BESÖK EN FÄBOD I SOMMAR

De flesta levande fäbodan tar emot besök och har guidning, servering och försäljning av fäbodsdelikatesser.

I Dalarna kan du besöka till exempel Skallskog och Ljusbodarna i Leksand, Prästbodarna och Karl Tövåsen i Rättvik. I Hälsingland finns Svedbovallen och Harsens fäbod i Järvsö.

Sammanlagt finns det runt 35 besöksfäbodan (2022). Två av landets mest besöksvärda fäbodan är Hedbodarna i Älvdalen och Ärteråsen i Rättvik. Båda är stora och levande och klassade som rikssintressen för sin välbevarade fäbodmiljö med eldhus.

Mer info på fabod.nu

I Grejsans fäbod i nordöstra Dalarna går getter på fribete.

FÄBODENS GRAFFITI

Med tanke på mängden fäbodristningar måste kullorna ha varit roade av detta. De högg in i sten, på träd vid sovholarna, där man vilade med djuren mitt på dagen, och på stugväggarna vilket är vanligast. Väggarna på eldhusen och mjölkstugorna kan vara fyllda med namn och årtal, men även hela fraser om livet på fäboden.

FÄBODSTIGAR

De flesta fäbodställen låg långt ut i skogarna utan några vägar så man tog sig dit till fots. Av nätverket med stigar som fanns mellan byar och fäbodar är många kvar som uppmärkta och röjda vandringsleder. Siljansleden följer delvis gamla fäbodstigar. Se mer på respektive kommuns hemsida och på visitdalarna.se.

Vandringsleder finns i alla längder och svårighetsgrader.

